

УДК 141

І. Г. Немчинов

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

«ІДЕЯ ЄВРОПИ» В РОСІЙСЬКОМУ «ЗАХІДНИЦТВІ»: В. БЕЛІНСЬКИЙ ТА О. ГЕРЦЕН

Третя чверть XIX століття в інтелектуальному житті Росії позначена дискусією між «слов'янофілами» та «західниками». Незважаючи на умовність поділу диспутантів на ці течії, вони були носіями двох протилежних поглядів на минуле, сьогодення та перспективи Росії. Причому ця протилежність до певної міри зберігається в поглядах їх сучасних послідовників.

Що стосується «західників», то вони наслідували П. Чаадаєва з його намаганням вносити до російського повсякдення «дух порядку й послідовності» [6, с. 58]. Повсякденність, на думку «західників», повинна бути комфортною та спокійною, такою, що спирається на гармонію й порядок. Адаже естетика побуту сприяє оформленню думок людини, а отже, розумності суспільства. При цьому «російські європейці» не надавали своєму життю певного сакрального статусу, а більше намагалися власним прикладом довести перевагу життя в суспільстві перед життям у природі.

«Західництво» в 30–40-х роках XIX століття в Росії було представлено цілою плеядою яскравих публіцистів і літераторів. У контексті трансформації «західницької» «ідеї Європи» найбільш цікавим вважаємо звернення до поглядів В. Белінського та О. Герцена.

Безумовно, В. Белінський був однією зі знакових персон «західництва». Він уперше став на публіцистичний шлях у 1834 році завдяки статті в газеті «Молва» М. Надеждіна. У той час В. Белінський, ще сповнений романтичних ілюзій щодо давнини, шукав приклади поетичності й героїзму в її брутальних звичаях і початковій природності. Разом із жалем за тими часами, що пішли в небуття, у нього існує також розуміння того, що зміни мають необхідну природу. Свої зусилля мислитель спрямовує на пошуки «локомотива» цих змін – третього стану, який єдиний здатний примирити європейське просвітництво з головними засадами російського побуту. За зауваженням П. Анненкова, перша стаття В. Белінського «чудово відображала тогочасний інтелектуальний стан освіченої молоді, у якої всі напрями жили ще як у первісному раю, пліч-о-пліч одне з одним, не знаходячи причин для відосонення та не лякаючись обопільної близькості й добрих стосунків» [1, с. 115].

Наступні етапи ідейної еволюції В. Белінського позначені захопленням ідеями Ф. Шеллінга, а згодом – Г. Гегеля. Привабливість втілення розуму в дійсності була для нього безсумнівною, що видно з його практичних кроків та особливого ставлення до Е. Гофмана, фантастика якого сприймалась ним як частка одкровення, або Абсолютної ідеї, що творить світ. В. Белінський віддає належне суто російському сподіванню на диво, яке мислиться як абсолютне втілення ідеалу в дійсності. Відповідно до цього у своїй критичній діяльності він будь-яку літературну подію зводить у ступінь вселенського узагальнення, виходячи далеко за межі власне літературної критики.

У 1836 році в Москві навколо М. Станкевича склався гурток молодих гегельянців, у якому В. Белінський почав відігравати провідну роль. Він не володів німецькою, тому не мав можливості познайомитись із Г. Гегелем в оригіналі. Г. Гегель постав перед ним у переказі та з коментарями М. Бакуніна, головного оратора гуртка. Саме таке тлумачення Г. Гегеля (зроблене М. Бакуніним) сприяло тому натхненному ставленню до гегелівської філософії, яке було притаманним В. Белінському. Можна сказати, що Абсолютна ідея для В. Белінського на цьому етапі втілювалась в «ідею Європи».

У світлі Абсолютної ідеї В. Белінський та його однодумці намагались переконати всіх, що окремі спроби осуду сучасності й засад, на яких вона тримається, є злочинами проти «всесвітньої ідеї», яка в цю хвилину в неї втілювалась, інакше

кажучи, проти самого «вищого розуму» [1, с. 135–136]. Це не могло не позначитись на формуванні в критика певного схематизму, який відкидав суб'єктивізм його як особистості, проте водночас посилював його суб'єктивізм як прибічника однієї з філософських шкіл.

Новий погляд на систему Г. Гегеля було принесено до гуртка О. Герценом, який пройшов через захоплення соціалізмом А. Сен-Симона. О. Герцен здійснив спробу «запліднити» гегельянство соціалізмом, суть становлення Абсолютної ідеї він вбачав у тих моментах, коли лад, що існує, зазнає змін. Тобто О. Герцен, на відміну від В. Белінського, наголошував на дійсності не як на сталому, а як на становленні. Це означало, що Абсолютна ідея розкривається не в сліпому наслідуванні історії, а в стихійному її творенні. Пізніше в мемуарах «Былое и думы» О. Герцен напише хрестоматійне висловлювання: «Філософія Г. Гегеля – алгебра революції, вона незвичайно звільняє людину та не залишає каменя на камені від світу християнського, від світу переказів, що пережили себе» [4, с. 195].

Таким чином, через дискусії щодо дійсного й належного в середовищі «західників» укорінився ідеал «майбутнього», якого можна досягти через «поступ», на протигвагу ідеалу «слов'янофілів», що містився в «минулому». Утопія, розгорнута в майбутнє в «західників» та звернена в минуле в «слов'янофілів», визначає характер їх дискусії.

Утопія «слов'янофілів» відрізнялася системою, що мала низку реальних прообразів у національній історії та дійсності, спираючись на які, вони могли надати певну модель російського ідеального суспільства. «Західники» не могли знайти в національному житті надійних точок оперття. Тому вони змушені були як альтернативну модель використати «Захід», «Європу». Проте їх ідеальна система, та, яку уособлювала «ідея Європи», від початку постійно піддавалася сумнівам ними самими.

П. Анненков, змальовуючи зустріч В. Белінського з Європою, писав: «З ним сталося те, що потім не раз повторювалося з багатьма нашими найцирнішими західниками, коли вони робилися туристами: вони почували себе опущаними Європою, дивилися на неї з докором, наче вона не дотримала тих обіцянок, яких надавала їм нишком» [1, с. 346]. Російський «турист» жадав зустрічі з Ф. Шеллінгом чи Г. Гегелем, а натомість мав справу з митником, поліцейським, чиновником та навіть гірше: з бивателем, надто далеким від будь-яких прагнень інтелектуального ґатунку.

До того ж «турист» залишався туристом, навіть якщо жив у Швейцарії чи Франції декілька років. Він часто погано розумів тонкощі європейського устрою. Тому його свідомість створювала ідеальний образ, надто необхідний як символ культурної норми, який можна було б протиставити патріархальному устрою. Однак, як і будь-який умисно конструйований образ, він не відображав складності й багатогранності європейського життя. Російський «західник», який вважався чужинцем у Росії (і часто відчував себе таким), був мало схожим на європейця, коли опинявся в Європі чи в колі автентичних європейців. М. Бердяєв зазначав: «Західники залишалися азіатами, їхня свідомість була дитячою, вони ставились до європейської культури так, як могли ставитись лише люди, абсолютно чужі їй, для яких європейська культура є мрією про далеке, а не внутрішньою їхньою сутністю. Для російського західника-азіата Захід – обітована земля, образ досконалого життя, що вабить. Захід залишається абсолютно зовнішнім, невідомим зсередини, далеким. У західника є майже релігійне благоговіння, що викликається дистанцією. Так діти ставляться до життя дорослих, яке уявляється ними дивовижним і спокусливим саме тому, що воно абсолютно їм чуже» [3, с. 57].

В. Белінський другої половини 1840-х років добре усвідомлював утопічність сподівань «слов'янофілів» на встановлення справедливості шляхом повернення до настанова «старовини». Він у статті «Погляд на російську літературу 1846 року» писав: «Справа в тому, що позитивний бік їхньої доктрини полягав у певних неясних, містичних передчуттях перемоги Сходу над Заходом, неспроможності яких надто ясно виявляється фактами дійсності всіма разом та кожним окремо» [2, с. 251–252]. Водночас і «Європа» виглядає для нього все більш сумнівним ідеалом. Мислитель закликає: «Час нам припинити захоплюватися європейським лише тому, що воно не азійське, проте любити, поважати його, прагнути до нього тому тільки, що воно людське, та на цій підставі все європейське, у чому немає людського, відкидати з такою ж енергією, як і все азійське, у чому немає людського» [2, с. 254].

В. Белінський усе частіше розмірковує про недостатність лише «західницького» чи лише «слов'янофільського» підходу. Він не виключає можливість зближення позицій двох інтелектуальних «партій» на підставі такої думки: «Особистість щодо ідеї людини – це народність щодо ідеї людства. Інакше кажучи, народність суть особистості людства» [2, с. 264]. Оскільки В. Белінський визнає значення національної самобутності для залучення будь-якого народу до розвитку людства, то вона, на його переконання, не означає закнїлість і «природність»: «Чим ближча людина або народ до свого витoku, тим ближча вона до природи, тим більше вона її раб; тоді вона не людина, а дитина, не народ, а плем'я. У тому й іншому людське розвивається в міру їх визволення від природної безпосередності» [2, с. 265]. Росія, отже, перебуває на шляху від природності до розумності, тому час, коли вона зможе сказати своє слово, ще далеко попереду. А говорити, повторяючи за Європою, немає сенсу, оскільки питання, вирішені в Європі, мають бути вирішені в Росії з огляду саме на російські умови.

Не лише В. Белінський, а й усе «західництво» наприкінці 1840-х років усе більше розчаровується в європейському ідеалі. Це розчарування позначилося на розділенні «західництва», ґрунтом для якого стали протилежні оцінки перспектив західної цивілізації у світлі ідей європейського соціалізму.

Соціалізм розгорнувся перед росіянами в двох іпостасях. П. Анненков стверджував: «Він відкривав блискучі перспективи в усі боки та розгортав перед очима осяйну, фантастично освітлену далину, якої й меж не було видно» [1, с. 247–248]. Це вабило і В. Белінського, і О. Герцена. З іншого боку, соціалізм виводив вирішення соціальних проблем зі сфери суто політичної боротьби, чим, на думку Т. Грановського, «себе та її підривав» [1, с. 249].

Т. Грановського соціалістичні «прозріння в майбутнє» не спокусили. Руйнування суспільних засад заради незрозумілого «світлого майбутнього» не лише не приваблювало його та коло його однодумців, а й робило їх супротивниками соціалізму. Вони обстоювали ідеї лібералізації російського громадського життя за західними взірцями, стояли на позиціях своєрідного втілення «ідеї Європи» в Росії.

На відміну від них О. Герцен і В. Белінський (який, проте, помер уже в 1848 році) не вбачали нічого занадто страшного в загибелі Заходу. Більше того, вони сподівалися, що «з попелу старої цивілізації Європи постане фенікс – новий стан справ як вінець та останнє слово її тисячолітнього розвитку» [1, с. 250]. Зокрема, О. Герцен у 1846 році недвозначно став на позиції соціалізму, вбачаючи в ньому єдину можливість подовження європейської історії як розвитку прав людини. І в цьому спостерігається певна колізія.

О. Герцен-соціаліст не потребує «ідеї Європи». Він вважає, що сама Європа її втратила, а Росія не має в ній потреби. Його вабить «соціалістична ідея». А прямим шляхом до її втілення, на переконання мислителя, є суто російський винахід – община. Тому «західник» О. Герцен пропонує «слов'янофілам» потиснути один одному руки: «А соціалізм, який так рішуче, так глибоко поділяє Європу на два табори, що ворогують, – хіба не визнаний він слов'янофіла-

ми так само, як нами? Це міст, на якому ми можемо подати руку один одному» [5, с. 153].

О. Герцена не бентежить, що «слов'янофільство» відкидає соціалізм як породження ворожого Заходу та готується до того, щоб заради досягнення своїх ідеалів перейти від теоретичних роздумів до практичної політики. Його не бентежить також, що в центрі уваги «слов'янофілів» перебуває не просто община, а міфологізована община, яка для них є єдиною «особистістю». Саме від такого розуміння общини походить ігнорування «слов'янофілами» громадянських прав. Окремий індивід для них має цінну лише завдяки своїй приналежності до общини, він не може бути відокремленим від неї. Община «слов'янофілів» – це частка природи, більш загально – частка Божого світу, тому громадянські закони є зовнішніми й чужими для неї.

Сам О. Герцен усвідомлював переваги та недоліки поземельної общини. Перед ним постала проблема вибору між прийняттям общини з її недоліками як одного зі знарядь соціального будівництва та неприйняттям общини в ім'я розвитку особистих засад, які, звичайно, можуть призвести до непередбачуваних наслідків або, навпаки, досить передбачуваних – у вигляді буржуазного розвитку за європейськими взірцями. О. Герцен робить свій вибір між свободою й рівністю на користь останньої. На його думку, свобода призвела до кризи європейської буржуазної демократії, що саме визначило кризу Європи. Захід не може (і не хоче) втілити в життя свою останню мрію – соціалізм. Старече безсилля не дозволяє йому до кінця виконати покликання європейської цивілізації. Росія, на переконання О. Герцена, пройде шлях, який відрізняється від західного, у своєму розвитку, плідному й гармонійному, та втілить соціалістичну мрію. Власне, «ідея російського соціалізму» посідає місце «ідеї Європи» в поглядах О. Герцена та його колег.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що російське «західництво», яке від початку не було певним монолітом, згідно з поширенням соціалістичних ідей розділилося на лібералів і соціалістів. Проте як до перших, так і до других необхідно додавати прикметник «російські». Так, вони були саме «російськими лібералами» й «російськими соціалістами». Якщо перші ще певним чином потребували «ідеї Європи» як тієї самої «обітваної землі», про яку писав М. Бердяєв, то другі вважали за можливе саму Європу багаточому навчити.

Здійснилося пророцтво П. Чаадаєва: «Про нас можна сказати, що ми складаємо ніби виняток серед народів. Ми належимо до тих із них, які ніби не входять складовою частиною до роду людського, а існують лише для того, щоб надати великий урок світу» [6, с. 44]. Однак, говорячи про «урок», П. Чаадаєв, звичайно, мав на увазі «негативний урок» – як не варто жити.

Залишається без відповіді питання, яке поставив П. Чаадаєв: «Звичайно, не пройде без сліду також те повчання, яке нам судилося дати, однак хто знає день, коли ми знову знайдемо себе серед людства, та скільки бід випробуємо ми до звершення наших дол?» [6, с. 44].

Література

1. Анненков П. Замечательное десятилетие: 1838–1848 / П. Анненков // Анненков П. Литературные воспоминания / П. Анненков. – М. : Правда, 1989. – С. 111–352.
2. Белинский В. Взгляд на русскую литературу 1846 года / В. Белинский // Белинский В. Избранные эстетические работы : в 2 т. / В. Белинский. – М. : Искусство, 1986. – Т. 2. – 1986. – С. 240–268.
3. Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев – М. : Г.А. Леман и С.И. Сахаров, 1918. – 240 с.
4. Герцен А. Былое и думы / А. Герцен // Герцен А. Собрание сочинений : в 2 т. / А. Герцен. – М. : Мысль, 1986. – Т. 2. – 1986. – С. 183–321.
5. Герцен А. О развитии революционных идей в России / А. Герцен // Герцен А. Собрание сочинений : в 2 т. / А. Герцен. – М. : Мысль, 1986. – Т. 2. – 1986. – С. 118–153.
6. Чаадаев П. Философические письма / П. Чаадаев // Чаадаев П. Статьи и письма / П. Чаадаев. – М. : Современник, 1989. – С. 38–146.

Анотація

Немчинов І. Г. «Ідея Європи» в російському «західництві»: В. Белінський та О. Герцен. – Стаття.

Автор вважає, що в 30–40-х роках XIX століття «ідея Європи» в колі російських «західників» була сформована під впливом філософії Г. Гегеля. Пізніше вона зазнала трансформації під впливом соціалістичних ідей. У статті проаналізовано причини й сутність цієї трансформації в контексті становлення російського історіософського мислення. Зроблено висновок, що «ідея російського соціалізму» посідає місце «ідеї Європи» в поглядах О. Герцена та його послідовників.

Ключові слова: «слов'янофільство», утопія, «західництво», ідея, історіософія, гегельянство, община, соціалізм, християнство.

Аннотация

Немчинов И. Г. «Идея Европы» в российском «западничестве»: В. Белинский и А. Герцен. – Статья.

Автор считает, что в 30–40-х годах XIX века «идея Европы» в кругу российских «западников» была сформирована под влиянием философии Г. Гегеля. Позже она испытала трансформацию под влиянием социалистических идей.

В статье анализируются причины и сущность этой трансформации в контексте становления российского историософского мышления. Сделан вывод, что «идея русского социализма» занимает место «идеи Европы» во взглядах А. Герцена и его последователей.

Ключевые слова: «славянофильство», утопия, «западничество», идея, историософия, гегельянство, община, социализм, христианство.

Summary

Nemchynov I. H. “The idea of Europe” of the Russian “Westernism”: V. Belinsky and A. Herzen. – Article.

The author believes that in 30–40 years of the XIX century “the idea of Europe” in a circle of Russian “Westerners” was formed under the influence of H. Hegel’s philosophy. She later underwent transformation under the influence of socialist ideas. This article analyzes the causes and nature of this transformation in the context of the emergence of Russian historiosophy. The author concludes that “the idea of Russian socialism” takes place of “the idea of Europe” in the views of A. Herzen and his followers.

Key words: “Slavophiles”, utopia, “Westernism”, idea, historiosophy, Hegelianism, community, socialism, Christianity.